

Tapijtschilderingen in de Grote Kerk

Micha Leeftang

Lakenscharen¹

Op de zuidelijke koorwand in de tweede travee van de kooromgang (gezien vanuit westelijke richting) zijn aan de bovenzijde drie gele scharen geschilderd op een groen veld.² Dit groene vlak loopt door tot halverwege de pijlers die de kapel flankeren (afb. 1). Aangezien scharen een belangrijk element waren binnen de lakenindustrie, is het aannemelijk dat deze kapel in opdracht van de leden van het lakengilde werd beschilderd. Hoewel we vandaag de dag denken aan lakens als onderdeel van het beddengoed, werd het woord 'laken' in de middeleeuwen gebruikt voor geweven wollen stof die door een langdurige bewerking dicht, warm en glanzend is geworden.

Van oudsher werden in zowel de Zuidelijke- als de Noordelijke Nederlanden met name langs de kust schapen gehouden.³ Van de wol weefden de plattelandsbevolking kleren en dekens. Vanwege het gecompliceerde productieproces ontwikkelde de lakennijverheid zich al vrij snel tot een activiteit van gespecialiseerde ambachtslieden. Hoewel de lakenindu-

Afb. 1. Grote Kerk Breda, zuidelijke koorwand in de tweede travee van de kooromgang met de lakenscharen, tweede kwart zestiende eeuw (foto: RDMZ 2002)

strie eerst met name in de Zuidelijke Nederlanden veel succes boekte, waarbij steden zoals Ieper, Brugge en Gent vanaf de dertiende eeuw een dominante positie innamen, verplaatsten de productiecentra zich gedurende de eeuwen verder noordwaarts. In de zestiende eeuw waren het voornamelijk Gouda en Leiden die een leidende positie innamen op het gebied van de lakenindustrie. Hoewel men eerst gebruik maakte van ruwe wol van eigen bodem, werd later -vanwege de hogere kwaliteit- steeds vaker wol geïmporteerd uit Engeland en Schotland. Het belang van de wolimport was zo groot, dat het tevens werd ingezet tijdens politieke onenigheid. Zo kozen de Vlamingen partij voor de Engelsen bij het uitbreken van de Honderdjarige Oorlog om op deze wijze de wolimport veilig te stellen.

Voordat de wol kon worden verwerkt tot laken werd het eerst gewassen en gekamd; vervolgens geveerd en tot slot tot draden gesponnen. De volgende stap was dat de draden bij een zogenaamde drapenier of lakenwever op een weefgetouw tot laken werd geweven. Dit laken werd vervolgens door een volder bewerkt met een zogeheten volderknuppel, een houten stok met een knotsvormig uiteinde, waarmee de stof door middel van slagen dichter van structuur werd gemaakt. Daarna werd het laken opgespannen en opgerekt tot de juiste lengte en breedte.

Vervolgens werd het laken 'geschoren', met grote scharen, zoals deze zijn geschilderd in de kapel van het lakengilde in Breda (afb. 2). Pluisjes, oneffenheden en noppen werden verwijderd, door 'droogscheerders' zodat het vervilte weefsel een egaal oppervlak kreeg.

De verschillende genoemde stadia van het productieproces werden streng gecontroleerd door waardijns, ook wel munt-, staal- of keurmeesters genoemd, zoals ook te zien op Rembrandts Staalmeesters van 1662 (Rijksmuseum, Amsterdam). Deze keuringen gingen gepaard met het aanbrengen van loodzegels (afb. 3). Op de loodzegels werd aangegeven tot welke categorie het desbetreffende laken werd gerekend. Slechte kwaliteit werd bestraft en in de keurboeken van de waardijnen waren de straffen in de vorm van geldboetes vastgelegd. De werkwijze bleek doeltreffend, want de koper hechtte grote waarde aan de loodzegels, die als een volledige garantie konden worden beschouwd.

Rond de scharen in de kapel van het lakengilde in Breda zijn

Afb. 2. Grote Kerk Breda detail van schaar met cirkeltjes, wellicht loodzegels, tweede kwart zestiende eeuw (foto: RDMZ 2002)

Afb. 3. Zestiende-eeuwse loodzegel

kleine cirkels geschilderd (zie afb. 2), die in de literatuur niet worden vermeld. Hoewel de exacte betekenis onbekend is, zouden deze cirkels loodzegels kunnen voorstellen en hiermee een verwijzing kunnen zijn naar de hoge kwaliteit van de producten van het lakengilde in Breda.

Aangezien er in de lakenindustrie veel geld omging, zijn er verschillende opdrachten van leden van de lakengildes, maar ook van lakenhandelaars, bekend. In het Noordbrabants Museum in Den Bosch bevindt zich een schilderij op paneel met 'De lakenmarkt te 's-Hertogenbosch' van een anonieme kunstenaar. Het paneel wordt rond 1530 gedateerd en is aan de achterzijde voorzien van een gele schaar op een blauw schild (afb. 4). Het schilderij werd mogelijk vervaardigd in opdracht van de gewandsnijders (lakenverkopers).

Conditierapport en voorstel tot restauratie⁴

Tijdens de conditie-opname in 2006 bleek de muurschildering met lakenscharen zwaar te zijn beschadigd. De originele verf kwam op sommige plaatsen los van de ondergrond en is hier en daar verpoederd; hetgeen zeer waarschijnlijk is veroorzaakt door vocht en schimmel. Het originele verfooppervlak gaat schuil onder een laag oppervlaktevuil. Daarbij is de schildering in de linker onderhoek tevens beschadigd door het branden van kaarsen (roetsporen). Evenals bij de Joriskapel zijn in de Lakenscharenkapel tijdens eerdere restauraties grote kalk- en cementvullingen aangebracht, die de originele schildering in sommige partijen gedeeltelijk overlappen.⁵ De originele verf die onder deze vullingen schuil gaat, geeft een

Afb. 4. Achterzijde van Anonim, 'De lakenmarkt te 's-Hertogenbosch', ca. 1530, Den Bosch, Noordbrabants Museum (inv. 1596, foto: Leeftlang 2006).

goed beeld van de oorspronkelijke kleur. Een aantal van de later aangebrachte vullingen, zowel kalk als cement, bleef in sommige gevallen onbeschilderd en is witgrijs (cementkleurig) of crèmewit (kalkkleurig). Andere vullingen werden echter geretoucheerd in een kleurtint die wellicht ooit overeenkwam met de oorspronkelijke schildering. Dit is vandaag de dag niet meer het geval; de geretoucheerde vullingen zijn sterk verkleurd en verstoren hierdoor het beeld van de kapel. Daarbij is bij het retoucheren van de vullingen in het verleden tevens originele verf overschilderd. Bij de overgang van de noordwand met de zuilen ontbreken op sommige plaatsen stukjes van de muur waardoor holtes zijn ontstaan.

De eerste prioriteit van de restauratie van de noordwand van de Lakenscharenkapel zal het fixeren van losse verfschilders zijn en verfopstuwingen en verpoederde verflagen met een Tylose-oplossing behandelen. Vervolgens zal het oppervlaktevuil worden verwijderd. Langs de randen van de later aangebrachte kalk- en cementvullingen moet met behulp van een scalpelmesje worden nagegaan, hoeveel oorspronkelijke schildering daar nog onder schuil gaat. De oorspronkelijke beschildering kan worden vrij gelegd. Onregelmatige vullingen, die in veel gevallen dik op de wand zijn aangebracht, moeten worden geëgaliseerd door deze voorzichtig af te schuren. De vullingen die het beeld verstoren (dit zijn niet alle

vullingen), door het genoemde verschil in dikte, het ontbreken van kleur (de grijswitte of crèmewitte) of door verkleuring, zullen worden ontstoord. Evenals bij de Joriskapel (met name de westwand) is het voorstel om hier eveneens te kiezen voor een groentint, lichter dan het origineel, zodat het onderscheid tussen de originele en geretoucheerde partijen voor de geïnteresseerde bezoeker waarneembaar is. Kleine holtes en barsten zullen worden geïnjecteerd met een spuitmortel op basis van kalk en aanwezige lacunes worden opgevuld met een fijne kalkmortel. Zeer kleine beschadigingen, zoals kleine eilandjes verfverlies of krassen, worden integraal geretoucheerd. Van overinterpretatie bij het retoucheren kan hier nauwelijks sprake zijn, aangezien de noordwand hoofdzakelijk groen was geschilderd. Alleen aan de bovenzijde zijn drie gele scharen geschilderd die in vergelijking met het onderste gedeelte van de wand vrij goed bewaard zijn gebleven. Naar de wit geschilderde rondjes, de veronderstelde loodzegeltjes, moet nog nauwkeurig worden gekeken. Of deze –in een meer of minder regelmatig patroon- tot aan de onderrand van de kapel aanwezig waren, is onduidelijk. Er zullen geen rondjes worden aangebracht, als hier geen sporen van zijn teruggevonden. Door de grote vullingen te retoucheren met een neutrale lichtgroene tint zal een rustig en harmonieus beeld wor-

Afb. 5. Westpilaar naast noordwand van de lakenscharenkapel (foto: Leeflang 2006)

Afb. 6. Ingekraste laagmerken op de linker kolom (westzijde van de lakenscharenkapel, foto: Leeflang 2006)

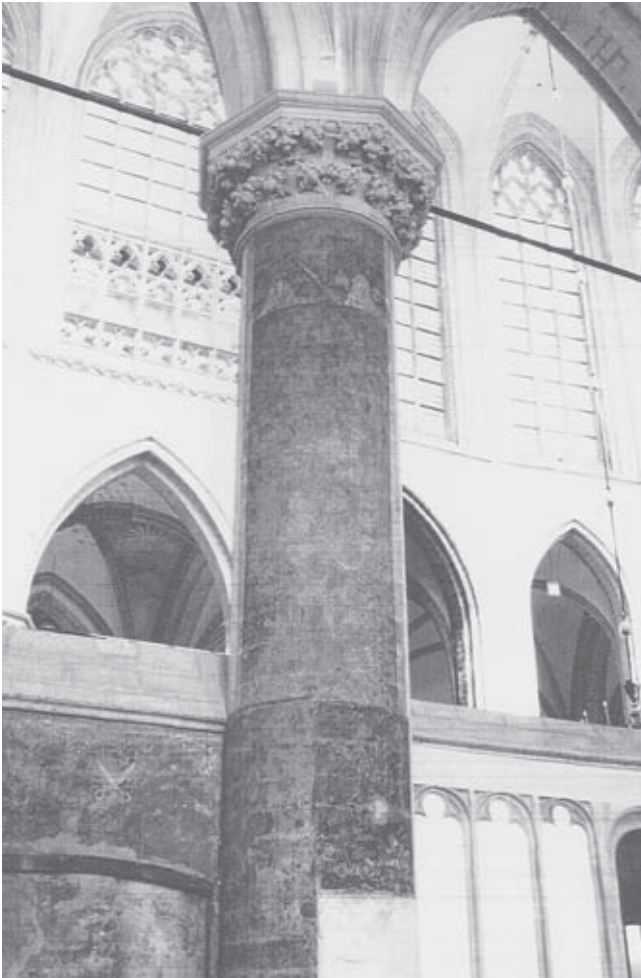
den gecreëerd. De huidige afkadering van de kapel aan de onderzijde van de noordwand zal behouden blijven.

De groene vlakken op de pilaren aan weerszijden van de kapel zullen op een andere manier worden behandeld dan de noordwand. Op deze pilaren is namelijk veel minder originele verf aanwezig. Bovendien is hier nauwelijks sprake van latere vullingen en overlappen de groene vlakken, die behoren tot de lakenscharenkapel, aan de bovenzijde, tevens oudere schilderingen (afb. 5). Het voorstel is dan ook om de losse verfschilders en verfopstuwingen op de groene vlakken op de pilaren enkel te consolideren en het oppervlaktevuil te verwijderen.

Een andere opmerkelijk element aanwezig op de kolom aan de linkerkant van de kapel (westzijde van de lakenscharenkapel) zijn de ingekraste merktekens (afb. 6). Deze merken zijn aangebracht door de bouwers in de vijftiende eeuw en hebben te maken met de 'prefabricage' van deze kolommen in de omgeving van Brussel. Het gaat om zogenoemde plaats- of laagmerken ter weerszijden van de 'stootvoegen' van de blokken Ledestein. Omdat men de blokken in één laag bij elkaar wilde houden worden deze tekenjes of nummers aangebracht.⁶ Elders in de kerk vinden we deze tekens ook aangebracht met zwart krijt. Indien de kolom met groen zou worden geretoucheerd, worden de ingekraste tekens minder goed leesbaar.

Engelen met eredoek en de voorstelling met 'Het scheiden van de schapen en bokken'

Op de tweede koorpijler aan de zuidzijde (vanuit het westen geteld) is aan de koorgangzijde een rode eredoek geschilderd die wordt opgehouden door twee engelen (de pilaar rechts van de Lakenscharenkapel, afb. 7).⁷ Op deze koorpijler zijn in verschillende fases beschilderingen aangebracht. De eredoek met engelen werd naar alle waarschijnlijkheid als eerste geschilderd en kan op basis van stilistische aspecten, vroeg in de zestiende eeuw (ca. 1510-1520) worden gedateerd. Vervolgens werd de Lakenscharenkapel voorzien van muurschilde-

Afb. 7. Tapijtschildering met engelen, ca. 1510-1520 (foto: Leeftang 2006)

ringen (tweede kwart van de zestiende eeuw, ca. 1530) en werd tevens een groen vlak aangebracht op de tweede koorpijler, de zuil die de kapel aan de rechterzijde afsluit.⁸ Op basis van visuele analyse kan worden vastgesteld dat de bovenzijde van deze groene beschildering de rode eredoek overlapt. Tot slot werd de voorstelling met 'Het scheiden van de schapen en bokken' geschilderd. Deze is immers gedeeltelijk over zowel de rode tapijtschildering als de groene beschildering heen geschilderd en kwam mogelijk rond 1540-1550 tot stand. Het wijdingskruis wordt op haar beurt weer overlapt door de voorstelling met 'Het scheiden van de schapen en bokken' (afb. 8) en kan dus voor ca. 1540-1550 worden gedateerd.

Zeer waarschijnlijk functioneerde de rood geschilderde eredoek als achtergrond van een sculptuur, zoals dit ook het geval was in de Pieterskerk in Leiden.⁹ In de schildering zijn enkele met lood gevulde dookgaten gevonden, die mogelijk oorspronkelijk de consoles vormde van het beeld.¹⁰ Ook in de miniatuur- en schilderkunst zijn verscheidene voorbeelden bekend van heiligen, Maria en Kind, de Heilige Familie en de

Afb. 8. 'Het scheiden van de schapen en bokken, ca. 1540-1550 in secco-techniek (foto: Leeftang 2006)

gekruisigde Christus die zijn geplaatst voor een eredoek. In het geval van het paneeltje met de zogeheten 'Madonna van de fontein' van Jan van Eyck in Antwerpen (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten) wordt de eredoek tevens omhooggehouden door engelen.

Conditierapport en voorstel tot restauratie¹¹

De tapijtschildering met de engelen is zwaar beschadigd, waarbij de originele verf op sommige plaatsen loskomt van de ondergrond (afb. 9). De eerste prioriteit bij de behandeling zal dan ook het consolideren van de verflagen zijn. De picturale voorstelling gaat schuil onder een laag oppervlaktevuil, dat zal moeten worden verwijderd. Mogelijk zal hier op dezelfde wijze kunnen worden gewerkt als bij de Joriskapel, waarbij het gestabiliseerde oppervlak werd schoongemaakt met behulp van zachte penselen en vochtige kompressen (gedestilleerd water). Een voorgenomen test zal dit uitwijzen. Grote partijen van de eredoek zijn in het verleden geretoucheerd. Hoewel er naar alle waarschijnlijkheid hier en daar originele verf onder deze geretoucheerde delen schuilgaat, vertoont de eredoek op dit moment een vrij harmonieus beeld. Vandaar dat het voorstel is om deze eredoek, behalve het consolideren en verwijderen van het oppervlaktevuil, niet verder

te restaureren. Alleen daar waar –na een nauwkeurige inspectie met een steiger- storende en onregelmatige kalkvullingen het beeld verstoren, zullen deze worden verwijderd en opnieuw worden ingevuld (in een lichtere rode tint dan het origineel). De met lood gevulde gaten blijven uiteraard vanwege historische waarde intact.

Het bovenste gedeelte van de schilderingen met de engelen, moet uiteraard ook eerst worden geconsolideerd. Kleine holtes en barsten zullen worden geïnjecteerd met een spuitmortel op basis van kalk en aanwezige lacunes worden opgevuld met een fijne kalkmortel. Oppervlakte vuil zal worden verwijderd en zeer kleine beschadigingen, zoals kleine eilandjes verfverlies of krassen, worden integraal geretoucheerd. Het gezicht van de linker engel is beter bewaard gebleven dan de rechter engel en kan op basis van het aanwezige beeld (neus, ogen en mond zijn grotendeels aanwezig) volledig worden gereconstrueerd. Het gezicht van de rechter engel is echter zwaar beschadigd en mist het overgrote deel van de ogen, neus en mond.

Hoewel een reconstructie op basis van de linker engel mogelijk is, lijkt het beter om deze engel te laten voor wat het is om overinterpretatie te voorkomen. Daar waar de ontbrekende partijen (wit door de onderliggende kalk) in kleur contrasteren met de aanwezige schildering, zullen deze te worden ontstoord door deze aan te vullen met een neutrale toon in een

Afb. 9. Detail met de engelen op de tweede koorpijler, ca. 1510-1520 (foto: Leeftlang 2006)

lichtere tint dan het origineel. Voordat de restauratie van de engelen van start gaat, moeten deze (zoals tevens de gangbare praktijk bij de andere restauratieprojecten) zeer zorgvuldig fotografisch worden vastgelegd. Aangezien deze engelen zijn geschilderd op de zuil, direct naast de lakenscharenkapel, waar vitrinekasten zijn bevestigd, is het wellicht een mogelijkheid om –wanneer er geen andere presentaties in de kerk zijn- foto's van vóór, tijdens en na restauratie te tonen van deze engelen, aangezien het publiek deze zones nooit van dichtbij kan bekijken.

Tapijtschildering met engelen

*Conditierapport en voorstel tot restauratie*¹²

Ook op de eerste vrijstaande bundelpijler in de zuidelijke kooromgang is een rode eredoek afgebeeld die wordt opgehouden door twee engelen (afb. 10).¹³ Deze schildering is ontdekt en vrijgelegd in 1932 en opnieuw gerestaureerd door Dorota Burgin in 2007. Hoewel het principe van twee engelen die een rode eredoek ophouden, overeenkomt met de hierboven behandelde voorstelling (op de tweede koorpijler aan de zuidzijde aan de koorgangzijde ofwel de pilaar rechts van de Lakenscharenkapel) en mogelijk eveneens functioneerde als achtergrond van een beeldhouwde figuur, dateren deze engelen uit een iets latere periode (tweede helft zestiende eeuw).¹⁴ In tegenstelling tot de engelen die frontaal zijn weergegeven op de tweede koorpijler aan de zuidzijde, zijn de engelen hier met de gezichten driekwart naar elkaar toe gedraaid (afb. 10). De linker engel heeft de ogen geopend en

Afb. 10. Tapijtschildering met engelen, tweede helft zestiende eeuw, en schaduw-schildering, eind zestiende-eeuw (foto: Leeftlang 2006)

kijkt naar de engel rechts; en de engel rechts heeft de ogen neergeslagen en lijkt naar beneden te kijken of naar het (veronderstelde) eronder geplaatste beeld of naar de bezoeker (afb. 11). Hierdoor is er sprake van een interactie tussen de engelen en de veronderstelde sculptuur of beschouwer. De schaduwchildering overlapt de rechter onderzijde van de tapijtschildering en werd dus nadat de erdoek was geschilderd, aangebracht. De schaduwchildering werd zowel in het verleden als in 2006 door middel van de tratteggio-methode geretoucheerd.

De conditie van deze picturale voorstelling met de erdoek en engelen is vergelijkbaar met die van tapijtschildering met engelen op de tweede koorpijler ertegenover. De schildering is zwaar beschadigd, waarbij de originele verf op sommige plaatsen loskomt van de ondergrond, en schuil gaat onder een laag oppervlaktevuil. De eerste prioriteit van de restauratie is het consolideren. Vervolgens zal het oppervlaktevuil worden verwijderd (zie tevens beschrijving van de tapijtschildering met engelen op de tweede koorpijler). Hoewel er grote partijen van de erdoek in het verleden zijn geretoucheerd (zoals ook bij de zuil ertegenover), vertoont de schildering op dit moment een vrij rustig beeld. Vandaar dat ook hier het voorstel is om de erdoek, behalve het consolideren en verwijderen van het oppervlaktevuil, grotendeels te laten voor wat het is. Alleen daar waar –na een nauwkeurige inspectie met een steiger- storende en onregelmatige kalkvullingen het beeld verstoren, zullen deze worden verwijderd en opnieuw worden ingevuld in een lichtere rode tint dan het origineel.

De engelen die de doek ophouden zullen eerst worden geconsolideerd. Oppervlaktevuil zal worden verwijderd en zeer kleine beschadigingen, zoals kleine eilandjes verfverlies of krasen, worden integraal geretoucheerd. In de zone met de engelen zijn enkele onregelmatige –dik aangebrachte- en verkleurde kalkvullingen aangebracht. Deze moeten worden verwijderd en opnieuw worden geretoucheerd. Aangezien een aantal van deze

vullingen, zoals deze rechts van de schouder van de linker engel; links van het gezicht in de vleugel van de linker engel en recht boven het hoofd van de rechter engel in het haar, relatief groot zijn, zullen deze in een neutrale tint worden aangevuld, maar zal de voorstelling daar niet worden gereconstrueerd. De contouren van de figuren lijken hier en daar tijdens eerdere restauraties te zijn aangesterkt. Een nauwkeurige bestudering met behulp van een hoofdloop op de steiger dient uit te wijzen of deze lijnen behouden moeten blijven. Het voorstel op dit moment, is om de contourlijnen te laten voor wat zij zijn om verdere beschadigingen te voorkomen.

Voor de overige tapijtschilderingen (zonder engelen) in de zuidelijke kooromgang wordt eenzelfde aanpak verwacht (consolideren en oppervlaktevuil verwijderen). Deze dienen echter op het moment dat er een steiger wordt geplaatst nauwkeurig te worden bestudeerd. In Van Wezel staat immers beschreven dat op de drie zuidelijke koorpijlers tapijtschilderingen zijn aangebracht met persbrokaat.¹⁵ In dit geval wordt de restauratie uiteraard anders, aangezien persbrokaat een andere behandeling nodig heeft en zeer zeldzaam is.

Engelen met erdoek en de voorstelling met ‘Het scheiden van de schapen en bokken’

Op de tweede koorpijler aan de zuidzijde (vanuit het westen geteld) is aan de koorgangzijde onder de rode erdoek, die wordt opgehouden door twee engelen, een voorstelling van een met een hek omsloten weide met twee groepen dieren geschilderd (op de pilaar rechts van de Lakenscharenkapel (afb. 8)).¹⁶ De dieren zijn aan de onderzijde van het groene vlak gesitueerd, dat is voorzien van een rood bloemenpatroon, dat mogelijk tot stand kwam door middel van een stempel. Boven de dieren, net onder het midden van het beeldvlak, is een gele bol zichtbaar. De scène verbeeldt ‘Het scheiden van de schapen en bokken’ en is verbonden met ‘Het Laatste Oor-

Afb. 11. Details van de tapijtschildering met engelen, tweede helft zestiende eeuw (foto: RDMZ 2001)

deel', zoals beschreven door Mattëus (25: 31-46): "Wanneer dan de Zoon des mensen komt in Zijn heerlijkheid en al de engelen met Hem, dan zal Hij plaats nemen op de troon Zijner heerlijkheid. En al de volken zullen voor Hem verzameld worden, en Hij zal ze van elkander scheiden, zoals de herder de schapen scheidt van de bokken, en Hij zal de schapen zetten aan zijn rechterhand en de bokken aan zijn linkerhand". Ook op de schildering in Breda zijn aan de rechterzijde de schapen te herkennen (zeven in totaal) en aan de linkerkant andere dieren (waaronder een os en ezels). Desalniettemin is deze manier van uitbeelden van 'Het Laatste Oordeel' met het scheiden van de schapen van de bokken opmerkelijk en zijn er voor zover mij bekend geen andere voorbeelden van bewaard gebleven. Normaliter wordt 'Het Laatste Oordeel' weergegeven met Christus als Rechter, vaak in het bijzijn van Maria en Johannes de Evangelist. Christus is hierbij veelal gezeten op een globe. Op de schildering in Breda is -zoals reeds opgemerkt- een gele bol aanwezig, maar of dit ook een globe is en of hierop Christus was gezeten, blijft onduidelijk. Wanneer een steiger voor de schildering is geplaatst moet worden gekeken of er nog verfsporen van een eventuele figuur op de bol aanwezig zijn.

Conditierapport en voorstel tot restauratie¹⁷

De voorstelling met 'Het scheiden van de bokken en de schapen' is zwaar beschadigd. Losse verf moet worden geconsolideerd en het oppervlaktevuil moet worden verwijderd. Door de in het verleden aangebrachte kalk- en cementvullingen vertoont 'Het scheiden van de bokken en de schapen' vandaag de dag een onrustig beeld. De oude vullingen en retouches zijn sterk verkleurd en contrasteren met de oorspronkelijke schildering. Bovendien liggen de vullingen dik op het picturale oppervlak en dienen deze te worden afgeschuurd en opnieuw te worden aangevuld. Daarbij zijn de vullingen deels over de oorspronkelijke verflagen heen aangebracht. De originele beschildering dient in deze zones met behulp van een scalpelmessje worden vrijgelegd. Aanwezige lacunes moeten worden opgevuld met een fijne kalkmortel en eveneens worden aangevuld. Kleine beschadigingen kunnen integraal worden geretoucheerd; terwijl de grotere lacunes, met name in de bovenste zone van de voorstelling in een neutrale lichtere tint dan de oorspronkelijke kleur moeten worden ingevuld, zonder overinterpretatie.

Omdat de voorstelling met 'Het scheiden van de bokken en de schapen' over de rode tapijtschildering met engelen werd heen geschilderd, bestaat de kans op misinterpretatie. Vandaar dat er de nodige voorzichtigheid is geboden bij de restauratie van deze unieke voorstelling. Doel van deze restauratie zal zijn: het consolideren van losse verf; het verwijderen van het oppervlaktevuil en het creëren van een harmonieus beeld.

In juni-juli 2007 startte Dorota Burgin met de restauratie van de schilderijen op deze tweede koorpijler aan de zuidzijde. Zij heeft allereerst de losse verf geconsolideerd. Vervolgens is de schildering schoongemaakt met gedistilleerd water en een sponsje. Een groot deel van de oude stopsels en retouches zijn reeds verwijderd met een scalpel en grote vullingen met

behulp van een schuursponsje. De oude vullingen overlaptten op verschillende plaatsen de originele verf. De originele verf is nu overal vrijgelegd. Kleine lacunes zijn reeds opgevuld. In de linker bovenhoek zijn diverse kleuren rood, roze en oranje (gebrande sienna) aangetroffen. Losse verf werd geconsolideerd en overlappende vullingen verwijderd. Evenals bij de grisailleschilderingen met 'Het offer van Abraham' en 'De pinakel met wimpel' waren met zwarte (niet originele) houtskoollijnen gedeelten geaccentueerd. In dit geval de randen van de tapijtschildering.

De linker gele baan betreft veel originele verf (mogelijk oker). Ook hier werd losse verf vastgezet, het oppervlak schoongemaakt en vullingen en retouches verwijderd. Gezichten van engelen zijn geaccentueerd met zwarte verf (origineel). Na het verwijderen van het oppervlakte vuil blijken de figuren zeer gedetailleerd te zijn geschilderd en blijkt er bovendien meer originele verf aanwezig te zijn dan in eerste instantie werd verwacht. Boven de hoofden zit een verticale inkeping in de zuil. In deze inkeping zijn zwarte verfsporen aangetroffen. De functie ervan is onduidelijk. In overleg met Willem van der Vis -directeur van de stichting die de kerk beheert- is besloten deze inkeping en verfsporen intact te houden. Volgende stap van de restauratie is het consolideren van overige partijen van losse verf. De overlappende vullingen en storende retouches zullen worden verwijderd. Het gedeelte tussen de engelen is in een egale in tint iets lichtere kleur. Hierbij zullen de kleurtinten worden gebaseerd op de kleuren die worden aangetroffen, tijdens het vervolg van de behandeling.

De rode eredoek onder de engelen is vrij goed bewaard gebleven. Overlappende stopsels worden verwijderen, overige geëgaliseerd. Vervolgens zullen de vullingen in een egale iets lichtere tint dan het origineel worden geretoucheerd. Aan de overige delen van de schildering wordt niets gedaan. Bij de groene bies aan de buitenzijde van de rode tapijtschildering worden alleen de overlappende vullingen verwijderen en zullen deze in een afwijkende kleur (lichtere dan de originele verf) worden geretoucheerd.

Alle hierboven genoemde onderdelen, de nulsituatie, 'striped state' en tussenstappen zijn door de restaurator fotografisch vastgelegd.

Noten

- ¹ Deze bijdrage is een bewerking van enkele verslagen die ik tussen 2005 en 2007 maakte ten behoeve van het vooronderzoek naar de restauraties van de muurschilderingen in de Grote Kerk te Breda. Ik ben Dirk J. de Vries erkentelijk voor zijn commentaar en suggesties.
- ² J.R. van Keppel, Eenige wetenswaardigheden betreffende de Groot- of Onze Lieve Vrouwe Kerk te Breda, uit oude rekeningen medegedeeld, Breda 1904, p. 50; F.A.J. Vermeulen, *De Bommeleren Tielerswaard*, in *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving*, Den Haag 1932, 225; K. Wisselaar en P.M. Le Blanc in G.W.C. van Wezel (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda*,

Zwolle 2003, 297.

- ³ Zie onder meer: R. van Uytven (red.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Zwolle/ Leuven 2004.
- ⁴ Naar aanleiding van inspectie door Dorota Burgin en Micha Leeflang op 14 en 15 december 2006.
- ⁵ Tijdens de tussentijdse inspectie op 15 december werden langs de randen van enkele kalkvullingen door Dorota Burgin reeds enkele kleine stukjes met een scalpelmesje verwijderd om te zien of er nog sprake was van originele verf onder de vullingen. Dit bleek inderdaad het geval.
- ⁶ Met vriendelijke dank aan Dirk J. de Vries, zie ook: H. Janse en D.J. de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer*, Zwolle/Zeist 1991, 70-73.
- ⁷ K. Wisselaar en P.M. Le Blanc in G.W.C. van Wezel (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda*, Zwolle 2003, 295-296. Bij cat. nr. 42 zijn de details van de engelen van de zuil die worden behandeld onder cat. nr. 71 afgebeeld en vice versa.
- ⁸ De exacte opbouw van de schildering zou tevens door middel van verfmonsters kunnen worden geanalyseerd. Tijdens de restauratie van de Joriskapel werden enkele monsters genomen door Arie Wallert. De dwarsdoorsnede van het monster van het groen van de achtergrondkleur van het gedeeltelijk vrijgelegde Sint Jorisschild op de zuidwand toont het gebruik van sferisch malachiet, een veel gebruikt zestiende-eeuws pigment (nr. RMA 139-6, Arie Wallert). Tijdens de inspectie van 14 en 15 december 2006 kon vanwege andere werkzaamheden geen steiger worden geplaatst. De in de tekst voorgestelde totstandkoming van de drie schilderijen kan zodra de steiger is neergezet, worden getoetst met behulp een hoofdloep.
- ⁹ Zie hiertoe onder meer: *Eredoeken in geperst brokaat, Brokaatimitaties op de koorzuilen in de Pieterskerk Leiden*, Leiden 2003 en de bijdrage van Wisselaar en Le Blanc, elders in deze publicatie.
- ¹⁰ Nakijken hoeveel gaten er aanwezig zijn en op welke hoogte om op deze wijze een beter beeld te krijgen van het formaat van de sculptuur en of er tevens een baldakijn aanwezig was (vergelijkbaar met de reconstructie van de Pieterskerk in Leiden). Bij een gekruisigde Christus waren waarschijnlijk ook gaten aanwezig bij de handen.
- ¹¹ Naar aanleiding van inspectie door Dorota Burgin en Micha Leeflang op 14 en 15 december 2006.
- ¹² Idem.
- ¹³ K. Wisselaar en P.M. Le Blanc in G.W.C. van Wezel (ed.), *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda*, Zwolle 2003, 354-355 (zie noot 7).
- ¹⁴ In verband met de veronderstelde oorspronkelijke aanwezigheid van een sculptuur zal, op het moment dat de steiger is geplaatst, moeten worden gekeken naar eventueel aanwezige gaten, die zijn aangebracht bij het bevestigen van de sculptuur.
- ¹⁵ Van Wezel 2003, 355. Angélique Friedrichs heeft over het persbrokaat in Leiden (Sint-Pieterskerk) en in de Grote Kerk in Breda een afstudeerscriptie voor de Stichting Restauratie Atelier Limburg geschreven (1979).
- ¹⁶ J. Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda*, in *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, Geïllustreerde Beschrijving*, deel 1 (de provincie Noordbrabant), Utrecht 1912, 82; K. Wisselaar en P.M. Le Blanc in G.W.C. van Wezel 2003, 295-296.
- ¹⁷ Naar aanleiding van inspectie door Dorota Burgin en Micha Leeflang op 14 en 15 december 2006.

PUBLICATIES

J. van den Noort. **Langs de rand van het zand. Waterstaatsgeschiedenis in de Brabantse Delta**. Breda 2009. Te bestellen bij de auteur, door € 25,- over te maken op gironummer 3027000 t.n.v. Jan van den Noort, Rotterdam of in de boekwinkel. ISBN 978 90 8704 132 8.

Sinds 2004 zijn de waterschappen van West- en Midden Brabant samengevoegd om verder te gaan als Waterschap Brabantse Delta. Het gebied dat door dit waterschap verzorgd wordt, bestaat uit Noord-Brabant ten westen van Tilburg en ten zuiden van de Biesbosch. Aan de fusie van de waterschappen is een lange geschiedenis voorafgegaan die door de historicus Jan van den Noort is vastgelegd in een fraai vormgegeven boek.

Het boek is chronologisch opgebouwd. De eerste twee hoofdstukken beslaan de lange tijd tot 1800 en berusten geheel op literatuuronderzoek. Beschreven wordt hoe in de Late Middeleeuwen grote delen van West Brabant in de golven verdwenen zijn door veenafgravingen en hoe vervolgens een groot deel van het verloren land teruggewonnen is door dit te bedijken. De overige acht hoofdstukken hebben betrekking op waterstaatsgeschiedenis van de afgelopen tweehonderd jaar en zijn voor een belangrijk deel gebaseerd op archiefonderzoek. In korte verhalen rond de thema's afwatering, scheepvaart en waterzuivering wordt de West-Brabantse waterstaatsgeschiedenis na 1800 belicht. Daarbij wordt behalve op de geschiedenis van bestaande waterstaatkundige werken – zoals het Markkanaal – ook ingegaan op werken die nooit verder zijn gekomen dan de tekentafel zoals het Moerdijkkanaal van Antwerpen naar het Hollandsch Diep. Meestal liepen de niet gerealiseerde plannen vast op de verdeeldheid en versnippering van de toenmalige waterstaatzorg of zijn ze ingehaald door de tijd, zoals gebeurde met het Moerdijkkanaal, dat sneuvelde door de Deltawerken. In de laatste hoofdstukken van het boek ligt de nadruk op de omgang met afvalwater waarbij zijdelings ook beschreven wordt hoe het huidige Waterschap West Brabantse Delta is ontstaan door het geleidelijk steeds meer samenvoegen van kleinere waterschappen en polderbesturen.

Het boek is rijk aan thematische kaartjes en ieder hoofdstuk is zowel voorzien van een beknopte inleiding als van een korte afsluitende tekst die de lezer bij de les moeten houden. Verder niets dan lof voor de internetpagina's waarnaar in het boek verwezen wordt. Op de website van de auteur kan via interactieve kaartjes in talloze archiefinventarissen worden gezocht (www.jvdn.nl/pages/OpenKaart.html). De website is helder opgezet en werkelijk de moeite waard voor iedereen die zich verder wil verdiepen in de waterstaatsgeschiedenis van de Brabantse delta. Gezien de website is het niet verwonderlijk dat Jan van den Noort bij het schrijven van zijn overzichtswerk veel archiefmateriaal en minder toegankelijke literatuur heeft gebruikt. Hierdoor zijn nu tal van wetenswaardigheden over de West Brabantse waterstaatsgeschiedenis beschikbaar voor een breed publiek.

Toch is het boek naar mijn mening minder goed dan het had kunnen zijn. Zoals de auteur zelf al opmerkt in de inleiding is het bedoeld als een *overzicht en gaat het in sneltreinvaart door de tijd, wordt niet op alle stations gestopt en kunnen de plaatsen waar wel wordt gestopt maar kort worden bezocht*. Deze zap-achtige opzet wrekt zich jammer genoeg door het ontbreken van een heldere inhoudsopgave en door hoofdstuktitels die niet duidelijk maken wat de auteur nu eigenlijk gaat vertellen. Namen van hoofdstukken zoals Veen, zout en graan, Diepgang en ruim baan en De lange arm van de Maas moeten uitdagen tot lezen maar maken de tekst niet toegankelijker. Ook de namen van de onderliggende tekststukken zoals *Brabant kleurt oranje* en *Overal hetzelfde liedje* zullen slechts weinig lezers houvast bieden. Daarbij komt nog dat Jan van den Noort veel begrippen niet verklaart en ervan uitgaat dat deze bij de lezer bekend zijn. Nergens wordt het verschil uitgelegd tussen een heemraadschap en een waterschap, tussen een dijk en een kade en wat is ook al weer een boezem? Verder is het boek weliswaar voorzien van prachtige foto's van de fotograaf Joop Reijngoud